

SOCIOLOGIJA I MODERNO PRAVO

IVAN PADJEN

Pravni fakultet, Rijeka

Pristajanje akademske sociologije uz ustanovljene društvene i političke poretke objašnjivo je ne samo izvanteorijskim okolnostima, nego i činjenicom da sociologija kao intelektualna aktivnost pretpostavlja kategorije modernog prava i, štoviše, oslanja se na identifikacije društvene zbilje što ih daje pravna znanost, koja je usredotočena na ideju poretka. To je točno čak i kad je riječ o — pretežno pozitivističkoj — matici sociologije u 19. stoljeću, koja se pojavila kao moralna reakcija na novi društveni i politički poredak ustanovljen modernim pravom: sama reakcija uključivala je priznanje tog poretka kao prevladavajuće ili, u najmanju ruku, važne društvene činjenice. Tako kategorije devetnaestostoljetne sociologije upućuju ili na nepravne institucije, za koje se pretpostavlja da imaju veći potencijal nego odgovarajuće pravne (zajednica *vs.* društvo; autoritet *vs.* vlast; »sveto« *vs.* svjetovno) ili na društvene posljedice pravnih institucija (vlasništvo → otuđenje; jednakost → status). Marxova teorija, koja je pokušala pokazati kako relativnu nevažnost pravnih institucija tako i neprimjerenost pravnoznanstvene analize, vjerojatno duuguje pravnim i pravnoznanstvenim identifikacijama društvene zbilje više nego što se uobičajeno drži. Za razliku od matice sociologije, koja je barem pokušala iznijeti sliku društvene zbilje amandiranjem (ili radikalnim revidiranjem) pravnih i pravnoznanstvenih identifikacija, interpretativna sociologija ih je prihvatila u cijelosti, pristajući tako na ulogu *ancillae jurisprudentiae*.

Teza je ovog članka,* ukratko, slijedeća: najutjecajniji dio suvremene sociologije i, još više, devetnaestostoljetne sociologije, pretpostavlja kao socijalnu datost kategorije modernog prava kako su one interpretirane bilo laički bilo pravnoznanstveno, i to bez obzira na to da li te kategorije prihvaća kao model društvenog života koji treba slijediti ili ih odbija kao nedostatne. Tu ću tezu nastojati obrazložiti i izvesti kratkom uputom na funkcionalnu podložnost akademske sociologije etabliranim pravnim porecima, te dužim razmatranjima o kategorijalnim pretpostavkama devetnaestostoljetne, pretežno pozitivističke i, uglavnom novije, interpretativne sociologije.

* Zahvaljujem Prof. Eugenu Pusiću i Dr. Zarku Puhovskom na korisnim sugestijama koje su mi dali u toku dovršavanja teksta iz kojega je izveden ovaj članak.

FUNKCIONALNA PODLOŽNOST AKADEMSKE SOCIOLOGIJE PRAVU I PRAVNOJ ZNANOSTI

Sociologija bi, prema nakani većine svojih praktičara (napose onih pozitivistički orijentiranih), trebala pružati uvid u stvarno funkcioniranje društva, pa tako i u stvarno postojeće morale. Korisno je stoga na ovom mjestu prenijeti Gouldnerovu ocjenu stvarnih dometa sociologije u istraživanju morala, koja upućuje na njezinu podložnost pravnom poretku i pravnoj znanosti. Prema Gouldneru, »Usprkos činjenici da je akademska sociologija, počevši sa sociologijskim pozitivizmom, naglašavala važnost zajedničkih moralnih vrijednosti, usprkos činjenici da se Emil Durkheim zalagao za stvaranje i obećavao da će stvoriti takvu sociologiju morala, te usprkos činjenici da je zaokupljenost moralnim vrijednostima bila u središtu sociologije religije Maxa Webera i voluntarističke teorije Talcotta Parsonsa, još uvijek ne postoji koncentracija izučavanja koja bi mogla biti nazvana »sociologijom moralnih vrijednosti« i koja bi svojim ukupnim razvojem odgovarala specijaliziranim područjima, kao što su to istraživanja društvene stratifikacije, analiza uloga i politička sociologija, da se i ne govori o kriminologiji i istraživanjima porođice« (1970, 140).

Slijedimo li i dalje Gouldnera, taj je propust dobrim dijelom rezultat činjenice da je funkcionalizam, koji je vladajući pristup (prema njemu i u Sovjetskom Savezu) akademske sociologije, opsjednut poretkom i, zbog toga, nije zaokupljen moralom kao takvim nego samo moralnim sistemom koji rađa poredak (1970, 251). A uzmemo li u obzir da je taj poredak u iole razvijenim društvima i pravno konstituiran, valja zaključiti da je zaokupljenost akademske sociologije poretkom u stvari odanost moralu koji podupire ili je barem u skladu s važećim pravom.¹ Zbog funkcije koju je uzela akademska je sociologija, prema tome, bez obzira na to pridjeva li si užu naznaku »sociologija morala« ili ne, sociologija pravne moralnosti ili — ospori li se eterično razlikovanje prava i pravnog morala — sociologija prava *lato sensu*.

Gouldnerova netom izložena ocjena možda je već u vrijeme kad je napisana bila pretjerana, a u međuvremenu je — nakon vala radikalnih (sad već akademski etabliranih) sociologijskih pristupa i disciplina (kao što su to sociologija kontrakture ili *women studies*) — vjerojatno zastarjela. Uz to, Gouldner ne uočava teorijske razloge zbog kojih sociologija ne može odrediti moral kao poseban predmet. Ipak, njegova ocjena da je sociologija zaokupljena poretkom izgleda mi nesporno točnom² i stoga trajno aktualnom. Ona upućuje na to da se sociolozi nisu u jednom periodu stavili u službu vladajućih poređaka (američkog, sovjetskog i dr.) zbog nekih ekstrateorijskih razloga, nego zbog toga što, kako ću to pokušati pokazati u iduća dva odsjeka, sociologija izvorno pretpostavlja kategorije modernog prava interpretirane bilo laički bilo, još češće, od pravne znanosti, čija je središnja ideja upravo ideja poretka.³

¹ Bez izričitog spominjanja prava (1970, 252).

² Cohen (1968, 18) navodi problem poretka kao prvi središnji problem sociologijske teorije i obrazlaže to njegovo mjesto na slijedeći način: prvo, sam poredak je nešto pozitivno i njegove su suprotnosti shvatljive samo u njegovim terminima; drugo, sama ideja ljudskog društva pretpostavlja poredak; treće, postojanje društvenog poretka je problematično i ne može biti uzeto kao dano; četvrto, istraživanje problema poretka rasvjetljuje prirodu nereda u različitim pogledima.

³ Tako npr. (barem u pogledu filozofije prava) Seidler (1978, 145).

SOCIOLOGIJSKO PRIZNANJE POZITIVIRANOG UČENJA O PRIRODNOM PRAVU I PRAVNE ZNANOSTI

Sociologija je sociologija morala, s jedne strane, po svojoj metodi i predmetu, zahvaljujući činjenici da — zato da bi uopće bila društvenom znanost — treba razumjeti, tj. normativno objasniti društvenu zbilju, koja je konstituirana pravilima,⁴ te zahvaljujući činjenici da, pod pretpostavkama moderne filozofije, ne postoje neki *prima facie* razlozi da neka od tih pravila držimo moralnim a druga ne.⁵ S druge strane, ona je moralna i po svojoj funkciji, utoliko što se razvila u samostalnu disciplinu u devetnaestom stoljeću, kao »reakcija tradicionalnog nasuprot analitičkom umu; komunalizma nasuprot individualizmu; ne-racionalnog nasuprot čisto racionalnom« (Nisbet, 1966, 8) i što je ta reakcija bila moralno nadahnuta (isto, 18). Premda kvalifikacija tog nadahnuća, nakon što sam se u prethodnoj rečenici (makar i samo hipotetički) približio radikalnom panmoralizmu (prema kojemu je sve što je društveno istodobno i moralno), izgleda kao isprazni pleonazam, ona je dvostruko informativna. Izriče, naime, da je sociologija formulirana s nakanom da potakne društvenu reformu, tj. da ukloni ili ublaži socijalna zla (isto, 21), što je već samo po sebi kvalificira kao promicatelja određenog javnog morala. Nadalje, upućuje na to da je njezina izvorna funkcija bila moralna i u danas dominantnom shvaćanju (koje pretpostavlja odvojenost prava i morala⁶), naime, po tome što je sociologija težila reformi društva na temeljima koji su bili različiti od, u devetnaestostoljetnoj zapadnoj Evropi vladajućeg, modernog pravnog poretka (Nisbet, 1966, 21 i dr.).

Ta oporba etabliranom pravnom poretku implicira, međutim, njegovo priznanje kao društvene datosti. Uostalom, da ga sociologija nije priznala, ne bi se razvila kao znanost koja objašnjava društvene činjenice, pa tako otkriva i mogućnosti za njihovo mijenjanje, nego bi završila kao i prevratničke utopije koje su razvijale projekcije idealnih uređenja neposredovanih postojećim stanjem stvari. Na to implicitno priznanje etabliranog pravnog poretka, a i kategorija u kojima ga interpretira pravna znanost, od strane devetnaestostoljetne sociologije uputio je Nisbet u *Sociologijskoj tradiciji*. Prema Nisbetu, postoji pet temeljnih ideja (*unit-ideas*; nazivat ću ih i kategorijama) koje iznad svih ostalih razlikuju sociologiju od drugih društvenih znanosti. To su zajed-

⁴ Teza da je razumijevanje distinktivni zadatak (mada ne i posebna metoda) sociologije jest, dakako, Weberova (1976, 3). Tezu da je razumijevanje u Weberovom smislu najprimjerenije shvatiti kao normativno objašnjavanje u Kelsenovom smislu nastojao sam izvesti u: 1984, 20 (v. i potpuniji izvod u: 1988, u pripremi).

⁵ Pod pretpostavkama moderne filozofije svaka je definicija morala, već zbog slijedeća dva razloga, proizvoljna. Prvo, jedino je znanstveno znanje, koje je zaokupljeno činjenicama, objektivno znanje, a iz znanja o činjenicama ne možemo izvesti nikakve norme (Hume); prema tome ne možemo znati postoje li bilo koje norme (etičke, estetske ili sl.) koje su obvezatne ili primjerene za sva razumna bića bez obzira na to u kojoj ih mjeri ona stvarno slijede. Drugo, moral se zbiva u svijesti individualnih subjekata (Thomasius); s obzirom na to da istraživač ne može saznati što se zbiva »u glavama« onih koje istražuje, ne može saznati niti koje norme društveni djelatnici stvarno slijede.

⁶ V. umjesto ostalih Engisch (1971, 82 i d.).

nica, autoritet, status, sveto i otuđenje.⁷ Prema samom Nisbetu, »Svaka od tih ideja uobičajeno je povezana s pojmovnom suprotnošću, s nekom vrstom antiteze, iz koje izvodi mnogo od svog trajnog značenja u sociologijskoj tradiciji« (1966, 6). Nisbet navodi da su ti antitetički pojmovi: zajednica — društvo; autoritet — vlast; sveto — sekularno; otuđenje — progres i status — klasa (isto). U idućim točkama pokušat ću dati nešto drugačiju interpretaciju pojmova koji su antiteze kategorijama sociologije, te ću nastojati pokazati da su ti antitetički pojmovi — ako ne svi u cijelosti, onda barem većina njih, najvećim dijelom svog sadržaja — pravni pojmovi u oba uobičajena smisla tog izraza: oni su, prvo, pojmovi samog pozitivnog prava ili, još točnije, pojmovi modernih, izvorno građanskih pravnih sistema, koji su se oko početka prošlog stoljeća formirali na Zapadu, dobrim dijelom kao pozitivizacija prosvjetiteljskih (racionalističkih i sličnih) učenja o prirodnom pravu; oni su, istodobno, pojmovi pravne znanosti, koja te pravne sisteme autoritativno interpretira i dograđuje za upotrebu.

Devetnaestostoljetna, tada nastajuća sociologija odredila se spram prosvjetiteljstva u cjelini. Dok je potonje i odnose među pojedincima i odnose unutar država i odnose među državama prikazivalo kao, barem načelno, slijed ugovora (isto, 47), dakle, kao skupove odnosa zasnovanih na jednak način, devetnaesto stoljeće je našlo da postoje dva bitno različita načina zasnivanja međuljudskih odnosa i, shodno tome, dvije bitno različite vrste društvenih grupa, naime, zajednice i društva. Zajednica je pojmljena kao »stapanje misli i osjećaja, tradicije i predanosti, članstva i htijenja«, te je, kao takva, suprotstavljena društvu, koje je shvaćeno kao područje »natjecanja ili sukoba, korisnosti ili ugovornog pristanka« (isto, 48). Ukratko, dok je zajednica pojmljena kao skup strogo osobnih veza među ljudima, društvo je shvaćeno kao skup impersonalnih. A gotovo je nepotrebno dodavati da je unutar te dihotomije, koja je jedna od kategorija sociologije kao znanosti, konvencionalni moral gotovo *definiens* zajednice.⁸ Iz čega *a contrario* slijedi da je društvo formacija koja je vladana ne-moralnim pravilima, napose pravnima.

Pojam autoriteta još vidljivije pretpostavlja pojam pravno konstituirane vlasti. Time ne niječem činjenicu da značenje izraza »vlast« i »autoritet« varira od jedne sociologijske i politologijske teorije do druge niti ne sugeriram da su te brojne upotrebe svedive na neku jednostavnu dihotomiju. Ipak, valja uočiti da je čak Lukes, koji je nedavno napravio analizu teorija o vlasti i autoritetu i u njoj podvrgao kritici Nisbetovo gledište da su devetnaesto- i dva-desetostoljetne koncepcije autoriteta vezane za tradicionalna shvaćanja, priznao da konzervativne i tradicionalističke ideje podupiru Nisbetovu tvrdnju

⁷ Isto, 6 i dr. Gotovo identičnu listu kategorija (no samo građanske) sociologije daje Antonović (1981), u kojoj navodi: »zajednicu«; civilizaciju; vlast i »autoritet«; društveni status; sveto. Alexander (1982, 111) drži da je Nisbet u *Sociologijskoj tradiciji* previše važnosti pridao teorijama koje su u toj tradiciji naglašavale ulogu iracionalnog u društvenom razvoju, a previdio racionalističke, kakve su Weberova i Marxova. Ne ulazeći u to koliko je Alexanderova kritika točna u pogledu Nisbetove knjige, ta kritika, čini mi se, potkrepljuje izvode u ovom i njemu paralelnom radu. Pokušavam, naime, pokazati da je sociologijsko inzistiranje na iracionalnome, u stvari, opozicija spram sekularne racionalnosti modernog prava, a baš u pogledu Weberove i Marxove teorije, koje Alexander drži ogledno racionalističkima, pokušavam pokazati da se u identificiranju društvene zbilje bitno oslanjaju na pravne kategorije, odnosno na kategorije pravne znanosti (o Marxovoj teoriji v. niže, o Weberovoj teoriji v. 1987, 2).

⁸ V. nar. kod Toenniesa (nar. odlomak njegovog *Gemeinschaft und Gesellschaft*, repr. u: Parsons, 1969, 184).

da je utjecaj francuske revolucije na tradicionalno društvo stvorio »seminalnu razliku autoriteta i vlasti«. ⁹ Prema samom Nisbetu, naime, »slika 'društvenog autoriteta' izlivena je iz materijala izvedenog iz starog poretka; slika 'političke vlasti' — racionalne, centralizirane i narodne, iz legislativnog uzorka Revolucije« (1966, 112). Uz to, izgleda mi da je Nisbet posve u pravu kad tu razliku veže uz razlikovanje zajednice i društva: »Golem i trajan interes za društvenu prisilu, društvenu kontrolu i normativni autoritet, koji pokazuje povijest sociologije, ima korijen, kao i njezino vlastito posebno razlikovanje autoriteta i vlasti, u istom tlu koje je proizvelo njezin interes za zajednicu« (isto). Pojam autoriteta, baš kao i pojam zajednice, pretpostavlja, prema tome, moderno pravo — u slučaju autoriteta: pravno konstituiranu vlast — kao socijalnu datost.

Ideja »svetog« također neposredno pretpostavlja pravo. Ta pretpostavka nije, doduše, vidljiva iz Nisbetove analize, koja posvećuje razmjerno malu pozornost antitezi ideje »svetog«, koju naziva idejom sekularnog. Nakon napomene da niti jedan drugi pojam nije toliko sugestivan, u pogledu jedinstvene uloge sociologije među društvenim znanostima u devetnaestom stoljeću, kao što je to pojam svetog, Nisbet ipak primjećuje da »U ekonomici, političkoj znanosti i psihologiji uzalud tražimo bilo što usporedivo. U tim disciplinama bitni i dovoljni stupovi društvene analize bile su doktrine ekonomskog čovjeka, sekularne suverenosti, ugovora, konkurencije, instinkta i samointeresa« (isto, 221). Te doktrine su, izgleda mi nedvojbenim, postavke modernih filozofija čovjeka, čiji su integralni dio racionalistička i druga novovjekovna učenja o prirodnom pravu, koja su pozitivirana u ranim građanskim kodifikacijama. Sociologija je sa svojim naglašavanjem svetoga, tj. s naglašavanjem mita, rituala, sakramenata, dogme i običaja kao elemenata individualne motivacije i socijalne organizacije koji nadilaze racionalno i utilitarno (Nisbet, 1966, 221), i u ovom slučaju u opoziciji spram pravno konstituiranog društva.

Prava priroda antiteze svetome lakše je, nego u *Sociologijskoj tradiciji*, uočljiva u Ungerovom *Pravu u modernom društvu*. Prema Ungeru, moderno je pravo (koje naziva pravnim poretkom ili pravnim sistemom), poput birokratskog prava koje mu prethodi, javno i pozitivno, no za razliku od njega, moderno je pravo i opće i autonomno (1976, 49 i d.). Supstantivna autonomija modernog prava sastoji se upravo u njegovoj nevezanosti (za razliku od birokratskog prava) za bilo koji religiozni sistem uvjerenja ili pravila. »Još određenije rečeno, autonomni pravni sistem ne kodificira neku određenu teologiju. Kao skup svjetovnih pravila on se razlikuje od načela koja vladaju odnosom čovjeka spram Boga i od bilo kojeg religijskog pogleda na društvene odnose« (isto, 52—53). Štoviše, moderno je pravo i metodologijski autonomno u tom smislu da »pravno rasuđivanje ima metodu i stil po kojima se razlikuje od načina opravdavanja upotrebljivanih u drugim disciplinama i praksama« (isto, 53). Ungerova karakterizacija sekularne racionalnosti prava opravdava, vjerujem, zaključak da, kad je devetnaestostoljetna sociologija naglašavala ulogu mita, rituala, sakramenata, dogme i običaja (čemu je moguće dodati i Marxovu teoriju ideologije kao lažne svijesti), nije negirala samo racionalističku pretpostavku da društveni život može biti reguliran pravom kao auto-

⁹ Lukes, Power and Authority, u Bottomore and Nisbet (eds.) (1978, 646).

nomnim računom koji se sastoji od strogih logičkih pravila. Sociologija je zaničevala valjanost — ali istovremeno i priznala njegovu barem djelomičnu djelotvornost — pravnog poretka u kojemu su te pretpostavke već bile pozitivirane.

Ideja otuđenja je, prema Nisbetu, antiteza i obrat ideje napretka (Nisbet, 1966, 266). Potonja je kroz dva stoljeća vladala evropskom filozofijom povijesti. Devetnaesto stoljeće, koje je već iskusilo tamnu stranu industrijalizacije, urbanizacije i tehnološkijske racionalnosti, postalo je svjesno čovjekove osamljenosti i impersonalnosti društva u modernim uvjetima te naglasilo »unutarnji i tragični sukob dobra i zla« (isto, 299). Kao takva, ideja otuđenja ne pretpostavlja neposredno pojmove modernog prava i pravne znanosti. Ipak, pokušat ću pokazati da jedna od prošlostoljetnih teorija otuđenja (koja, doduše, nije strogo sociološkijska nego filozofijska i ekonomijska, ali je zato i najutjecajnija) pretpostavlja pravne kriterije — uključujući i one konvencionalne svog vremena — za identificiranje društvene zbilje. To je Marxova teorija, koja je objedinila dvije ideje razvijene od Hegela.

Prva je ideja otuđenja (*Entfremdung*), koja u Hegelovoj filozofiji ima dva tijesno povezana značenja. S jedne strane, »otuđenje« označava stupanj ljudskog razvoja na kojemu pojedinac stječe svijest o svojoj odvojenoj individualnosti i svom nezavisnom postojanju. S druge, ono označava stupanj na kojemu pojedinac priznaje da, premda je osobita individua, mora podvrći svoje proizvoljno samopotvrđivanje zajednici (doslovno: društvenoj supstanciji). Značajno je da oba ta stupnja mogu biti pozitivno vrednovana.¹⁰ Druga je ideja pospoljavanja (*Veräusserung*) rada, redovito za nadnicu. Ako netko čitavo svoje radno vrijeme pospoljava rad za drugog, u vlasništvo tog drugog prenosi supstanciju svog bića ili osobnosti. Taj rezultat Hegel naziva *Entäusserung* (također se prevodi kao otuđenje) (1964, nar. 66 i 67). Pospoljavanje rada ne može, međutim, biti vrednovano isključivo negativno. Jer, gospodar koji prisvaja tuđi rad i od njega živi baš si time uskraćuje razvitak vlastite osobnosti putem rada, tj. putem razmjene s prirodom (Hegel, 1973/2, 131-32).

Marx je povezo te dvije Hegelove ideje, našavši da je otuđenje u prvom smislu (*Entfremdung*) povezano s otuđenjem u drugome (*Entäusserung*).¹¹ Na prvi pogled, Marxovo je poimanje otuđenja nevezano za pravo, jer je usredotočeno na proces proizvodnje kao kooperativno prisvajanje prirode, a pravni je sredstvima tog procesa zaokupljeno samo u mjeri u kojoj ga ona odražavaju. Ta interpretacija Marxove teorije može biti poduprta Hegelovim razlikovanjem tri načina uzimanja posjeda stvari, naime, tjelesnim uzimanjem, formiranjem (prerađivanjem) i označavanjem (1964, nar. 54—56, 58), te Hegelovim (isto, 56), a i Marxovim,¹² stajalištem da je drugi od ta tri načina — formiranje — najvažniji. To razlikovanje i kvalificiranje načina prisvajanja može doista sugerirati da je moguće razlikovati, kako to mnogi marksisti čine, ekonomske odnose vlasništva (koji obuhvaćaju, po prilici, prisvajanje tjelesnim uzimanjem i formiranjem) i pravne odnose vlasništva (koji obuhvaćaju

¹⁰ V. Hegel (1973/2, 313—15). V. i komentar Schacht (1971, 37—39).

¹¹ V. Marx, Prilog jevrejskom pitanju, u Marx i Engels (1967, 88) i Schacht (1971, 72).

¹² Schacht (1971, 77).

prisvajanje označavanjem); te da je opravdano pretpostaviti, kako to marksistički pisci također redovito čine, primat ekonomskog, odnosno izvedeni karakter pravnog prisvajanja.¹³

Izgleda mi, međutim, da je netom iznesena interpretacija Marxove teorije, tj. teorije o dvojstvu vlasništva i o primatu ekonomskog vlasništva nad pravnim, premda ima osnove u Marxovim tekstovima,¹⁴ nespojiva s uvidom — koji je bjelodano bio i Marxov — da je proizvodnja kooperativni proces prisvajanja prirode temeljen na podjeli rada. Jer svaki oblik kooperacije sastoji se u tome da svaki član koji u njemu sudjeluje — bez obzira na to radi li kao član obiteljskog gazdinstva, kao rob na latifundiji, kao najamni radnik u tvornici ili kao pravni vlasnik bilo koje od tih proizvodnih jedinica — ima, među ostalim (ali kao nužnu pretpostavku bilo kakve smislene suradnje s drugima), određeno od drugih priznato prostorno-vremensko područje u kojemu može (i treba da) izvodi određene radnje (komad zemlje koji on ore, alat kojim se on u nekoj smjeni služi u radu i tsl.). Priznavanje takvih područja interesa očito ne može biti postignuto naprosto fizičkim uzimanjem ili prerađivanjem predmeta, nego uvijek zahtijeva i označavanje tih područja. Samo uzimanje i prerađivanje može, dakako, imati i funkciju označavanja (baš kao što boca ulja na polici može, ovisno o kontekstu, imati funkciju privatnog podsjetnika domaćici da začini hranu, ponude gostima da to sami učine ili čak funkciju pravne ponude na zaključivanje ugovora). Redoviti način označavanja je, međutim, ipak onaj riječima svakodnevnog jezika ili drugim znakovima i simbolima čije značenje je izvedeno iz svakodnevnog jezika. A taj proces označavanja interesnih sfera u procesu proizvodnje najprimjerenije je nazvati pravom.¹⁵

Prihvati li se izvod u prethodnoj točki, Marxova analiza otuđenja pretpostavlja postojanje pravno sukonstituiranih interesnih područja u procesu proizvodnje, tj. takvih koja je moguće identificirati jedino ako se uzmu u obzir pravna (ili parappravna) pravila kojima su takva područja određena (bez obzira na to čime su sve sama ta pravila uzrokovana). Shodno tome, Marxova negativna ocjena otuđenja ne pretpostavlja nesklad između »ekonomskog temelja« (u kojemu bi se zbivalo ekonomsko prisvajanje, koje bi po svom karakteru već bilo i društveno) i »društvene nadgradnje« (u kojoj bi se zbivalo pravno prisvajanje, koje bi bilo još privatno), nego pretpostavlja nesklad između (kvazizakonski) sukonstituiranih poduzeća, u kojima je već uspostavljen optimalan način alociranja rada i sredstava (optimalan po tome što najviše pospješuje razvoj proizvodnih snaga i već prevladava — no samo unutar granica pojedinog poduzeća — odvajanje radnika od njegovog proizvoda) i pravno (ugovorno) sukonstituiranih tržišta, koja kao način alociranja rada i dobara (više) ne zadovoljavaju (izazivaju krize, eksploataciju i dr.).¹⁶ Gotovo je nepotrebno dodavati da, prema netom ponuđenoj interpretaciji, pravni akti (kvazilegislativni akti kojima se uređuju odnosi unutar poduzeća; državni — zakonski, upravni, sudski — akti kojima se usmjerava i ograničava samore-

¹³ V. npr.: Poulantzas (1967); Szabo (1974, 22 i d.); Škredov (1979, 570); Horvat (1976, 891); Vedriš (1971, 4, 193 i dr.).

¹⁴ V. npr. Marxovo pismo Anenkovu, u *Marx-Engels Werke* (1958, 551—52).

¹⁵ V. poblje Padjen (1983, tč. 2.5.3 i d.).

¹⁶ V. poblje razloge za ovdje ponuđenu interpretaciju u Padjen (1985, tč. 2.4.6.c).

gulacija privrednih subjekata itd.) nisu dovoljan uvjet za uspostavljanje kapitalističkog načina proizvodnje i za njegovo transformiranje. Takva bi interpretacija posve očito pretpostavljala valjanost teorije o dvije razine vlasništva, s time što bi, za razliku od ortodokсне, priznavala primat pravnome. Prema interpretaciji za koju se zalažem, pravo — ili točnije: društvena pravila (ili naprosto: jezik) — sukonstituent je, tj. bitni sastojak proizvodnih odnosa, a ne neki o proizvodnim odnosima ovisni dio (tzv. nadgradnje) društva, te nije niti neki za proizvodne odnose bitan, no njima ipak izvanjski dio društva.

Interpretaciju Marxovog poimanja otuđenja i, štoviše, načina proizvodnje koju sam netom izložio, vjerojatno očekuju tri prigovora: prvo, da se u njoj služim krajnje neodređenim pojmom prava, odnosno da konfundiram jezik, bilo koja pravila i pravo, u pravcu panjurizma (analogno ranijem širenju u pravcu panmoralizma); drugo, da previđam kako je Marxu uspjelo da pokaže ovisnost prava, pa ma kako široko shvaćenog, o materijalnoj reprodukciji; treće, da bez dovoljno dokaza u Marxovu teoriju učitavam pravne kategorijalne pretpostavke. Ti prigovori zavređuju preliminarne odgovore.

Prvi prigovor je osnovan, ali ne zbog neke osobite slabosti mog vlastitog poimanja prava (kako je ono ovdje rudimentarno označeno), nego zbog slabosti modernih teorija prava. Pokazao sam već u jednom ranijem tekstu da pokušaji razgraničavanja prava od morala identificiranjem formalnih izvora prava, a bez izučavanja temelja njihove obveznosti, nisu uspjeli (1986, nar. 1132). S druge strane, relativno nesporni kriteriji za razlikovanje pravnih pravila od ostalih pravila, prema kojima su pravna samo ona koja su podsudna,¹⁷ zadovoljavajući je (i to samo donekle) kriterij za određivanje usko pravničkog prava i to samo u modernim pravnim sistemima koji imaju očite pravosudne institucije,¹⁸ ali ne i kao kriterij za određivanje pravila koja imaju najvažniju ulogu u modernim državama i društvima. Vjerujem da bi teorija prava (ili kako već nazovemo tu disciplinu) trebala kao pravna odrediti i istraživati ona pravila djelovanja koja imaju takvu ulogu, da ona to može učiniti samo u okviru znanosti o društvu u cjelini (a možda i samo kao takva znanost), te da je Marxova teorija, zahvaljujući uvidima u načine materijalne proizvodnje, takav okvir koji najviše obećava — ali, dakako, pod uvjetom da ne zaobilazi problem temelja obveznosti pravila, bez kojega ih niti nije moguće identificirati. Ne vidim, međutim, da je (uz mogući izuzetak Rennera, 1960.) učinjen makar i prvi ozbiljni korak u pravcu izgradnje teorije prava kao sistema pravila koji sukonstituiraju određeni način proizvodnje, a nije učinjen vjerojatno zbog toga što marksističke politekonomiste (od kojih bi trebao doći glavni poticaj za daljnja pravnička istraživanja) uloga prava (i drugih regulativa) u načinima proizvodnje ne zanima,¹⁹ ili im je samorazumljivo da su

¹⁷ Poimanje prava kao sistema pravila sankcioniranih od sudova karakteristično je, u najmanju ruku, za američku pravnu teoriju (v. npr. Galanter, exc. u Friedman and Macaulay, eds., (1977/2: 18—20, tč. 4). Ispita li se pozornije kontekst Lukićeve definicije, prema kojoj je pravo »skup društvenih normi sankcioniranih državnim aparatom prinude...« (1977/3: 57 te 216, 249—52 i qr.), treba zaključiti da i on pravom drži skup normi sankcioniranih u prvom redu sudskim presudama, a tek u drugom redu golom silom.

¹⁸ U stvari, sve manje je zadovoljavajući čak i u tim okvirima, kako to svjedoči Dolanov izvještaj Fordovoj zakladi o američkom pravnom obrazovanju, Law School Teaching of Legislation, exc. u Thode, Lebowitz and Mazor (eds.) (1970, 17—18).

¹⁹ Tako npr. Kovač (1986, 454) problem niti se spominje.

pravo i druge institucije načinima proizvodnje nešto izvanjsko.²⁰ U takvoj situaciji mogu samo pretpostaviti da je smisleno pravila koja se najčešće drže tehničkim (npr. pravila o radu unutar nekog industrijskog pogona) ili moralnim ili običajnim (npr. pravila kooperacije u kućnoj zadruzi) držati, zbog njihove socijalne funkcije, pravnim pravilima, ali ne mogu na zadovoljavajući način odrediti u čemu se sastoji ta funkcija niti koja sve pravila tu funkciju vrše.

Drugi hipotetski prigovor, da previđam kako je Marxu uspjelo da pokaže zavisnost prava — pa ma kako široko pojmljenog — o materijalnoj reprodukciji, mogao bi biti osnovan u mjeri u kojoj bi pretpostavljao da je Marx došao do zaključka da je pravo (ili čak jezik, ljudska svijest) u krajnjoj liniji uvjetovano proizvodnjom materijalnih dobara (ali, dakako, uz ogradu da takvi zaključci ne mogu biti rezultat čisto empirijskog istraživanja, nego da su — i to u visokom stupnju — ispododređeni činjenicama i vrijednosno obojeni).²¹ Međutim, onaj tko pretpostavlja da je Marxu uspjelo da dođe do tog zaključka u pogledu građanskog društva (koje je bilo prvenstveni predmet njegovog istraživanja) bez identificiranja tog društva u cjelini i njegovih elemenata, tj. bez razumijevanja i/ili normativnog objašnjavanja simboličke konstitucije tog društva, trebao bi prvo dovesti u pitanje osnovne teze interpretativne sociologije, napose tezu da razumijevanje nije svedivo na uzročno objašnjenje, odnosno zamjenjivo takvim objašnjenjem.²²

Treći hipotetski prigovor, da bez dovoljno dokaza učitavam u Marxovu teoriju pravne kategorijalne pretpostavke, opravdan je utoliko što ne postoji (niti sam, barem ovdje, u stanju da je izvedem) sustavna analiza Marxovih tekstova koja bi pokazala u kojoj mjeri on identificira društvene pojave na temelju pravnih pojmova, tj. pojmova čije je značenje bilo određeno u pozitivnim pravima njegovog doba, pojmova koje je u vezi s pozitivnim pravom izgradila pravna znanost do njegovog vremena te pojmova koje bi danas mogli rekonstruirati kao pravne. Postoje, međutim, indikacije da je Marx doista identificirao neke za njegovu teoriju bitne pojmove na temelju konvencionalnih pravnih pojmova, napose onih pandektistike.²³ Tako je Margetić pokazao da Marx u *Grundrisse* upotrebljava izraz vlasništvo najčešće u pandektarnom smislu (no ponekad i drugačije, npr. u smislu vrhovništva selilačkog plemena na privremeno zaposjednutom zemljištu) (1980, 158). Prpić je uputio na to da Marx, protivno uobičajenim interpretacijama, Eduardu Gansu, svom profesoru prava, ne duguje samo usmjerenje znanstvenog interesa, nego i razlikovanje germanske i rimske privatnopravne tradicije, interpretaciju odnosa subjekata i objekata vlasništva u te dvije tradicije, te poimanje ustrojstva

²⁰ Tako npr. Lang (1980/4) navodi da je način proizvodnje materijalnih dobara temelj na kojemu se diže cijela društvena nadgradnja (165) te da se društvena nadgradnja sastoji od odnosa u ideologiji, politici, pravu itd. (178).

²¹ V. umjesto ostalih Hesse, *Theory and Value in the Social Sciences*, u Hookway and Pettit (eds.) (1978).

²² O osnovnim tezama interpretativne sociologije v. navedene moje tekstove (1987, 1; 1984 i 1988).

²³ »Pandektarno je pravo opće pravo rimskog porijekla. Općim se naziva zato jer je bilo općenito najprije u svim dijelovima rimskog carstva srednjeg vijeka, dalje u svim dijelovima rimskog carstva njemačke narodnosti, kao i svim vlastima Italije i jer je u francuskim pokrajinama pisanog prava (*droit écrit*) vrijedilo kao zakonsko pravo, a u onim običajnog prava (*droit coutumier*) kao *ratio scripta (raison écrite)*«. — Egersdorfer (1928, 1). Kao važnija sistematska djela o pandektarnom pravu u: isto, 5, navode se, među ostalim, knjige slijedećih autora: Hugoa (1826), Heisea (1807), Puchte (1838) i Savignya (1851—53).

feudalne epohe (1975, 75—76 bil. 18). Indikativno je, također, da je u mjeri u kojoj je izveo svoju teoriju otuđenja prihvaćajući Hegelovu ideju da je stjecanje vlasništva formiranjem, tj. prerađivanjem predmeta, »najprimjerenije ideji« Marx, zajedno s Hegelom, prihvatio i pandektarnu interpretaciju proizvodnih odnosa. Hegelov pojam vlasništva, prema kojemu se ono sastoji od volje i zaposjedanja, a potonje od tjelesnog uzimanja ili formiranja ili označavanja, ne razlikuje se, naime, od pandektarnog poimanja sastavnih elemenata posjeda (*animus + corpus*)²⁴ i načina stjecanja posjeda (aprehenzijom, proizvodnjom, označavanjem).²⁵ Identificirajući vlasništvo kao posjed, Hegel, dakako, nije identificirao nekakvo stvarno prisvajanje (za razliku od pravnoga, koje bi se trebalo nadograđivati na stvarno), jer posjed prema odredbama romansko-germanskih prava nije »stvarno stanje zaštićeno pravom« (kako to drže neki civilisti),²⁶ nego, baš kao i vlasništvo, subjektivno pravo (ali, dakako, nastalo na temelju jednostavnijeg pravnog osnova te nešto drugačijeg sadržaja i načelno slabije od vlasništva). Nadalje, prihvativši pandektarno razlikovanje načina stjecanja posjeda kao međusobno isključivanje radnji (koje je za potrebe pravne prakse uglavnom zadovoljavajuće — baš kao što potrebe voćara može zadovoljiti podjela svih šljiva u velike, mesnate i plave), Hegel je otvorio prostor za teorijske zabune velikog praktičnog dometa. Jedna je takva zabuna uvjerenje da stjecanje vlasništva formiranjem, tj. proizvodnjom, nije istodobno i označavanje (i tjelesno uzimanje), te iz toga izveden zaključak da se stvarno prisvajanje zbiva isključivo na razini odnosa u instrumentalnom radu, bez posredovanja (ili pak uz iz tih odnosa izvedenu ulogu) odnosa jezične i nejezične znakovne komunikacije, pa prema tome i bez odnosa ugovaranja, upravljanja poduzećima, donošenja mjera ekonomske politike i tsl.

Vjerujem da navedeni primjeri ne indiciraju samo opravdanost tvrdnje da se i Marx u identificiranju elemenata društvene strukture služio pravnim pojmovima te da je, prema tome, pretpostavljao relevantnost i pravnog ustrojstva društva i pravnoznanstvenih interpretacija tog ustrojstva. Oni indiciraju i razloge zbog kojih Marx nije ostavio ništa nalik sistematskoj teoriji prava.²⁷ Jedan je taj što mu se pravno ustrojstvo društva činilo očitim, dakle takvim koje ne zahtijeva dodatno sistematsko istraživanje (za razliku od uzroka tog ustrojstva, koji su bili bliže središtu ili možda u samom središtu njegovog istraživačkog interesa). Drugi je taj što je previdio (kao, čini se, u slučaju Hegelovog poimanja vlasništva) da je to ustrojstvo identificirano u krajnje problematičnim kategorijama pravne znanosti.

Jedina ideja devetnaestostoljetne sociologije koja neposredno ne pretpostavlja neku prepoznatljivu pravnu instituciju, odnosno neki pojam pravne

²⁴ Pozornost historičara ideja zavreduje činjenica da je učenje prema kojemu se posjed sastoji od fizičkog elementa i od volje, koje su formulirali još rimski pravnici (v. npr. *Digesta*, 41, 2, 1, 21) reformulirao, naglašavajući upravo ulogu *animi possidentis* Savigny u raspravi *Das Recht des Besitzes* (1803); ta rasprava ga je odmah uvrstila u vrh njemačke pravne znanosti, te je (doživjevši 4. izdanje već 1822.) teško mogla ostati nepoznatom Hegelu, koji je baš u to vrijeme spremao svoja predavanja iz filozofije prava.

²⁵ V. npr. *Institutiones Iustiniani*, 2, 1, 26, u pogledu stjecanja vlasništva preradom i 2, 1, 34, u pogledu stjecanja stvari aprehenzijom. *Digesta*, 41, 1, 21, već poznaju i simboličku tradiciju.

²⁶ V. Vedriš i Klarić (1983, 147).

²⁷ Kako to kaže Stoyanovitch (1964, 32), Marxova je teorija prava metateorija koja pravo niti opisuje niti konstruira, nego ga na svoj način objašnjava.

znanosti, jest ideja statusa, čija je antiteza, prema Nisbetu, klasa. »Glavna kontroverza u istraživanju stratifikacije, barem među sociolozima, nije bila, ona o društvenoj klasi nasuprot egalitarizmu. Radilo se o tananijem i teorijski temeljnijem sporu o društvenoj ulozi nasuprot društvenom statusu: pogleda na novo društvo, koji je počivao na pretpostavci postojanja čvrste, substantivne društvene klase, suprotstavljenog pogledu koji je počivao na pretpostavci nestanka klase i njezine zamjene fluktuirajućim, mobilnim statusnim grupama i pojedincima koji teže određenom statusu« (Nisbet, 1966, 180). Premda Nisbet izrijeком odbija da se radi o antitezi ideje klase i ideje jednakosti, postoje dobri razlozi da se ta antinomija shvati baš kao suprotnost između osamnaestostoljetnog shvaćanja da je društvo podijeljeno u čvrsto formirane, razdijeljene i suprotstavljene klase i devetnaestostoljetnog shvaćanja da se te razlike smanjuju — s time što u toj antinomiji sociologija uzima kao svoju ideju da se one smanjuju zahvaljujući novoustanovljenoj pravnoj jednakosti. Najizraženije je ta ideja prisutna u De Tocquevilla, već u uvodnom dijelu *Demokracije u Americi*: »Od novih stvari koje su za vrijeme mog boravka u Sjedinjenim Američkim Državama privukle moju pozornost niti jedna nije izazvala življi utisak od jednakosti uvjeta. Lako sam otkrio utjecaj koji ta činjenica ima na tok društva; ona daje smjer javnom duhu i zakonima; vladi daje nove maksime, a vladanima osobite navike« (1951/3, 1).

Priroda te jednakosti na nesreću je zamračena notornom marksističkom poštapalicom da su u kapitalizmu ljudi pravno jednaki, ali stvarno nejednaki — koju marksizam, i opet, duguje nesuvisloj pravnoj teoriji prema kojoj se pravo sastoji samo od općih normi (u ekstremnoj varijanti: samo onih koje neposredno stvara država).²⁸ Ispita li se, međutim, ta navodna pravna jednakost sa stajališta razboritijih teorija, prema kojima se pravo sastoji ne samo od općih nego i od pojedinačnih normi,²⁹ te se sastoji od dvije razine normi: od normi koje reguliraju pravnokomunikacijske odnose (kao što su to odnosi donošenja zakona, zaključivanja ugovora, izjavljivanja tužbi i žalbi sudovima) i normi koje reguliraju pravnoinstrumentalne odnose (kao što su to odnosi najamnog fizičkog rada, isporučivanja robe, izvršavanja većine krivičnih sankcija i sl.), lako se dolazi do zaključka da je kapitalizam društvo veoma ograničene pravne jednakosti i velikih pravnih nejednakosti. Za postojanje kapitalizma nužno je, naime, da većina građana uživa pravnu jednakost u dva segmenta pravnokomunikacijskih odnosa: u zaključivanju ugovora i u sudskim postupcima za zaštitu ugovorno stvorenih prava (svakako nije nužno da uživaju jednako pravo glasa na izborima za organe vlasti, pa niti to da postoje izabrani organi vlasti). Nužno je, istovremeno, da su u većini pravnoinstrumentalnih odnosa građani pravno nejednaki, tj. da jedni imaju subjektivna prava³⁰ na isključivo (ili približno isključivo) korištenje sredstava za proizvodnju, a da drugi ta prava ili nemaju ili ih imaju u bitno manjem opsegu.³¹

Gornje napomene o strukturi prava i pravne jednakosti omogućavaju i uravnoteženije čitanje De Tocquevilla. On je pripisao ulogu »velikog izjed-

²⁸ Te su teorije poznate pod nazivom legalističke. V. поблиže o njihovim ostalim značajkama Visković (1981/2, 26).

²⁹ Tako npr. Kelsen (1961, 38 i dr.).

³⁰ Subjektivno pravo je, strogo gledano unutar normativne teorije prava, pravna norma čiji su se eventualni uvjeti za primjenu, označeni njezinom hipotezom, ispunili.

³¹ V. поблиže o pravu kao metodi isključivanja; Pusić (1982, 15).

načitelja« u tek ustanovljenim Sjedinjenim Državama Amerike ne samo duhu jednakosti, nego već postignutoj jednakosti u ograničenoj sferi javnog procesnog prava. Kao što to svjedoči drugi volumen njegove *Demokracije u Americi*, držao je, s otvorenom zabrinutošću, da su institucije utemeljene na općem pravu glasa prijetnja privatnom vlasništvu, te da će nivelirati klasne razlike: »Vjeruje li se da će demokracija, nakon što je razorila feudalizam i pobijedila kraljeve, ustuknuti pred buržujima i bogatašima?« (1951, 6). Štoviše, i u Marxa je moguće naći očekivanje da klasne nejednakosti mogu biti prevladane demokratskim putem, pa prema tome i pretpostavkama da su klasne razlike, ako već ne sukonstituirane pravom, barem uzrokovane pravnim institucijama. To očekivanje je primjetno u *Kritici Hegelovog državnog prava*, u kojoj Marx nalazi da uvođenjem općeg prava glasa građansko društvo postavlja svoje političko biće kao istinito i tim samim svoje građansko biće kao nebitno, te da stoga izborna reforma vodi ukidanju i političke države i samog građanskog društva (1974, 74). To očekivanje Marx ponovno pokazuje na kraju svog života, kad na Haškom kongresu Internacionale 1872. godine kaže: »... ne niječem da postoje zemlje kao što su to Engleska i Amerika i, ako sam upoznat s vašim institucijama, Holandija, u kojima radništvo može postići svoj cilji mirnim sredstvima«. ³²

Gornji izvodi indiciraju da su kategorije devetnaestostoljetne sociologije, kako ih određuje Nisbet, svojevrstne antiteze pravnih pojmova, tj. pojmova (sad mogu kazati i šire: instituta, struktura i sl.) postavljenih modernim pravom i pojmova pravne znanosti koja je to pravo tumačila. To je u najčišćem obliku slučaj s kategorijama zajednice i autoriteta, koje pretpostavljaju postojanje pravno konstituirane vlasti i pravnokonstituiranog društva. To je u osnovi slučaj i s kategorijom svetog, koja pretpostavlja postojanje sekularnog modernog prava. Te tri kategorije upućuju na nepravne institucije koje su aktualno i/ili potencijalno »zbiljskije« od onih pravnokonstituiranih, u tom smislu što prošlostoljetne sociologije uglavnom pretpostavljaju da su prve strukture važnija determinanta društva u cjelini (pa tako, u krajnjoj liniji, i determinanta samog prava) i/ili da su obrazac prema kojemu će biti ili bi trebalo biti ustrojeno novo društvo. Za razliku od te tri kategorije, preostale dvije, tj. kategorija otuđenja i kategorija statusa, ne upućuju na nepravne strukture, nego na socijalne posljedice uzrokovane pravnim institucijama.

Marxova teorija na prvi pogled ne pretpostavlja niti postojanje pravnih struktura koje bi bitno određivale društvo niti relevantnost pravnoznanstvenih pojmova za identificiranje doista određujućih struktura. Sam Marx nastoji prikazati svoju teoriju, a dobrim dijelom je i izvesti, kao teoriju ekonomske infrastrukture društva, kojoj za identificiranje tog predmeta pravne kategorije nisu potrebne, pa stoga i vidi pravnu reformu kao, u najboljem slučaju, jedno od sredstava za bitne, tj. ekonomske reforme. Marxu je, međutim, da bi izveo svoju teoriju otuđenja nužno da pretpostavi postojanje pravno sukonstituiranih odnosa u proizvodnji, te postoji barem indicacija da je te odnose identificirao na temelju pojmova pravne znanosti svog vremena — što ne treba shvatiti kao kompliment niti toj znanosti niti Marxu. Nadalje, barem kao hipo-

³² *The First International: Minutes of the Hague Congress of 1872* (ed. by Gerth, 1958), 236, cit. prema Avineri (1968, 216).

teza izgleda opravdanom tvrdnja da je Marxova teorija, koja je mogla i vjerojatno bi još uvijek mogla postati najznačajnijom teorijom društva (uključujući i prava), upravo zbog, s jedne strane, bagateliziranja normativne konstitucije društva (što je rezultat, Marxovoj osnovnoj intenciji inače posve nepotrebnog, metafizičkog materijalizma³³), a s druge, zbog nekritične recepcije pojmova pravne znanosti njegovog doba, ne samo propustila tu mogućnost, nego i postala izvorom praktičnih promašaja dalekog dometa: kao jednog ekstrema ekonomizma, tj. nastojanja da se postignu suštinske (navodno čisto ekonomske) promjene, temeljenog na naivnom vjerovanju da te promjene nisu istodobno i normativne, napose pravne, i tome shodno ignoriranja »pravne nadgradnje«³⁴; kao drugog ekstrema voluntarizma, tj. nastojanja da se, na temelju jednako naivnog uvjerenja da već oružana pobjeda u socijalističkoj revoluciji garantira mogućnost racionalnog preuređenja svijeta, to preuređenje može pravno proizvesti bez obzira na zatečeni način proizvodnje.³⁵

Uzme li se, dakle, Nisbetova analiza osnovnih ideja ili kategorija devetnaestostoljetne sociologije kao mjerodavna, ta se disciplina formirala kao »parlamentarna opozicija« etabliranom pravnom poretku i pravnoj misli svog vremena. Sociologija, naime, nije razvijala neku svoju, posve novu i integralnu sliku društvenog svijeta, nego sliku koja je komplementarna pravnoj. Marxova teorija, koja je nastojala dati bitno novu sliku, različitu od pravničke, možda je baš zbog toga preuzela od nje više nego druge sociološke teorije.

PODLOŽNOST INTERPRETATIVNE SOCIOLOGIJE POZITIVIRANOM UČENJU O PRIRODNOM PRAVU I PRAVNOJ ZNANOSTI

Uz to što se devetnaestostoljetna — pretežno pozitivistička — sociologija formirala kao znanost koja je dopunila sliku društvenog svijeta interpretiranu i stvaranu od pozitivnog prava i pravne znanosti i tim je dopunama nastojala promijeniti (a marksizam se formirao kao, istodobno, po ambiciji radikalna, a u izvedbi premalo kritična, alternativa te slike), interpretativna sociologija se formirala kao dopuna normativnoj pravnoj znanosti koja nije niti pokušala bitno mijenjati osnovne spoznaje do kojih dolazi ta znanost niti ih je do danas bitno promijenila.

U članku usporednom ovome pokazujem da se Weberova sociologija prava, kao začetak ostalih interpretativnih sociologija prava, oslanja na pravne pojmove kao na idealnotipske sheme za interpretaciju realno važećih normi, te da je Weberova sociologija u cjelini dobrim dijelom zaokupljena istraživanjem društvenih učinaka prava na temelju tih shema (Padjen, 1987, 2). Ona, dakle, polazi od pretpostavke da su civilizirana društva, efikasno uređena pravom i da je njihova struktura točno identificirana od normativne pravne znanosti, te tu pretpostavku empirijski provjerava (s time što tu provjeru ne može, kao niti bilo koja druga teorija, konkluzivno izvesti, *v. bilj. 21*).

³³ Slijedimo li Schmidta (1975, 12).

³⁴ Razvoju tog stajališta doprinijela je osobito prirodnoznanstvena tendencija u teorijama u sklopu II Internacionale, kao što je to kod Kautskog i dr.

³⁵ Za razvoj i primjenu tog stajališta zaslužan je u prvom redu Staljin. V. npr. Westen (1959, 94 i d.).

To oslanjanje na pravne pojmove primjetno je i u novijoj interpretativnoj sociologiji, napose onoj zaokupljenoj pravom. Indikativno je u tom pogledu Graceovo i Wilkinsovo razmatranje naslovljeno »Pravo u prisutnosti sociologije«. U tom razmatranju autori nastoje pokazati mogućnosti interpretativne sociologije da identificira *law in action*, kao specifično sociološki predmet i pojam, za razliku od *law in books*, kao karakteristično pravnički. No britanski sociolozi niti ne postavljaju pitanje da li su neke ključne pojave što su ih istraživali, napose socijalne radnike (u *law in action* procesu »posredovanja prava« između njegovih »proizvođača« i »potrošača«), primjereno identificirali i nisu li te pojave identificirali na temelju *law in books* (odgovor je, po svemu sudeći, pozitivan ako je riječ o Graceovoj i Wilkinsonovoj identifikaciji spomenutih socijalnih radnika), a ne na temelju sociološki identificiranog *law in action* (Grace, Wilkinson, 1977, 283 i d.).

Graceova i Wilkinsonova interpretativna sociologija prava čini, dakle, nakon svog obećanja da će identificirati pravo kakvo ono stvarno jest, a ne kakvim ga prikazuju pravnici, upravo onu koncesiju normativnoj pravnoj znanosti koju čini i Bechtler, u dosad najsvjetlijem radu o zasnovanju sociološkog pojma prava, kad u svoj (navodno) sociološki pojam prava (u čiju mogućnost vjeruje većina sociologa, počevši s Weberom) ugrađuje stvarno poštovana proceduralna pravila (Bechtler, 1977, 39—40). Naime, definicija ili identifikacija prava koja kao *definiens* prava navodi, odnosno pretpostavlja, proceduralna pravila (kakva su i pravila koja određuju tko je to socijalni radnik, sudac, suveren i tsl.) gubi karakter distinktivno sociološke definicije, odnosno identifikacije, i postaje karakteristično pravnoznanstvenom, tj. normativnom po predmetu. Taj gubitak karakteristično sociološkog karaktera Graceove i Wilkinsonove teorije ne držim, dakako, njezinom slabošću. Slabost njihove teorije, koja mi izgleda karakterističnom i za druge interpretativne sociologije prava, vidim u slijedećemu: te sociologije bi mogle izgraditi obuhvatnu teoriju prava, čiji bi temeljni uvidi bili normativni (po predmetu, metodū i funkciji) te koja bi, uz to što bi davala uvid i u funkcionalne, uzročne i druge ne-normativne odnose unutar prava i između prava i ostalih elemenata društvene strukture, sadržavala i drugačije pojmove za identificiranje pravnorelevantnih pojava od pojmova tradicionalne pravne znanosti; interpretativne sociologije prava nisu, međutim, izgradile takvu sveobuhvatnu teoriju prava, već su se formirale kao mikrosociologije prava koje — baš kao što to Grace i Wilkinson čine u pogledu identiteta socijalnih radnika — pretpostavljaju da su osnovni elementi pravne strukture, napose oni komunikacijskopravni ili strogo procesnopravni (parlamenti, sudovi, birači itd.), valjano identificirani bilo laičkom bilo pravnoznanstvenom interpretacijom pozitivnog prava.³⁶

Razlog za tu kategorijalnu podložnost interpretativnih sociologija prava pozitivnom pravu i konvencionalnoj pravnoj znanosti treba vjerojatno tražiti u nerješenoj sporu između dvije orijentacije u sociologiji, kako ga pri-

³⁶ Primjeri su takve sociologije brojni. Zanimljiv je primjer Skolnick, *Justice Without Trial*, exc. u Friedman and Macauley (eds.) (1977/2, 963), u kojem autor opisuje i objašnjava razliku značenja koje izraz »pravo« ima za policajce od onoga koji ima za građane. Autor, međutim, ne dovodi u pitanje identitet bilo policajaca kao policajaca bilo građana kao građana. Umjesto navođenja drugih sociološkijskopравnih radova, koji s jednakim povjerenjem prihvaćaju pravno proklamirane proceduralnopravne institute, bilo bi značajnije istražiti radove koji to ne čine.

kazuje Dawe, a vjerojatno i u njegovom napatku za rješavanje tog spora. Dawe osporava Nisbetovu tezu, koja je u podlozi njegovog poimanja socioloških kategorija, da je temeljne ideje evropske sociologije najprimjerenije shvatiti kao odgovore na problem poretka koji je nastao početkom prošlog stoljeća rušenjem starog režima pod udarcima industrijalizacije i revolucionarne demokracije. Prema Daweu, ta je teza samo dio povijesti sociologije. Priznajući da je u devetnaestom stoljeću doista bila na djelu reakcija usredotočena na problem poretka, koja je bila u oporbi spram prosvjetiteljstva zbog njegovog suviše optimističnog slavljenja ljudskog uma kao sredstva i mjere napretka i zbog njegove bespoštedne kritike tradicionalnih institucija i vrijednosti, Dawe nalazi da je postojala i usporedna tradicija u sociologiji, utemeljena na veoma različitim pretpostavkama. Prema njemu postoje, dakle, dvije tradicije u sociologiji, a ne jedna. Naziva ih sociologijama društvenog sistema i sociologijama društvenog djelovanja.³⁷

Sociologije društvenog sistema, koje su nastale iz pesimistične reakcije spram modernog društva i koje drže da je potraga za poretkom prvi zadatak sociologije, prikazuju društvene djelatelje kao nešto što se nalazi na izlaznoj, prihvatnoj strani društvenog sistema: »Njihovo postojanje i priroda kao društvenih bića, njihovo društveno ponašanje i odnosi, i sam smisao njihovog osobnog identiteta kao ljudskih bića, određeni su društvenim sistemom« (Dawe, 1978, 367). Polazeći od tih karakterizacija može se, dakle, zaključiti da su sociologije društvenog sistema ontološki predisponirane da prihvate naturalistički ili barem pozitivistički pristup istraživanju društva, tj. takav pristup koji polazi od pretpostavke da društvom vladaju kvaziprirodni zakoni, odnosno od pretpostavke da ga je moguće analizirati metodama svojstvenim prirodnim znanostima.

U oštroj suprotnosti spram sociologija društvenog sistema, sociologije društvenog djelovanja, koje su proizašle iz osamnaestostoljetnog optimističnog viđenja čovjeka kao stvaraoca svijeta, nalaze da je problem kontrole prvenstveni zadatak teorije o društvu. To je »problem kako ljudska bića mogu ponovno steći kontrolu nad onim što su, u korijenu, njihovi vlastiti društveni proizvodi«, koji su »izbjegli ljudskoj kontroli u razgranatoj strukturi božanskog autoriteta, nadljudskih društvenih sistema, prividno autonomnih strojeva«. Zbog tih razloga »... sociologija društvenog djelovanja poima društveni sistem kao izveden iz društvenog svijeta proizvedenog od njegovih članova, koji su na taj način prikazani kao djelatna, ciljna, samostvaralačka i društveno stvaralačka bića. Stoga je jezik društvenog djelovanja jezik subjektivnog značenja u okviru kojeg društveni djelatelji određuju svoje živote, ciljeve i situacije« (Dawe, 1978, 375). Sljedstveno, te su teorije predisponirane da prihvate interpretativni ili razumijevajući način sociološke analize. Dawe, međutim, upozorava na to da sociologija još uvijek nije razvila teoriju društvenog djelovanja. »Konzistentno, ona je započinjala pojmom društvenog djelovanja i završavala njegovom negacijom, s paradoksalnim ponavljanjem prevođenja tog pojma s razine društvenog djelatelja u razinu društvenog sistema« (isto, 408).

³⁷ Theories of Social Action, u Bottomore and Nisbet (eds.) (1978, 371—72).

Dawe, međutim, zagovara da sociolozi poduzmu onaj isti početni korak, koji je opetovano završavao u paradoksalnim »prijevodima«. Drži, naime, da sociologijsko viđenje ljudskog djelovanja kao autonomnog zahtijeva »... da izvori naših odgovora na iskaze društvenog svijeta uvijek budu *ad hoc* i eklektični, prilagođeni osobitoj ljudskoj djelatnosti i ljudskom iskazu s kojima smo u razgovoru te od njih generirani« (isto, 412). Štoviše, Dawe završava svoj prijedlog izričitom napomenom da je prvenstvena zadaća »sociologije konverzacija« da »bez prestanka sluša i razgovara s glasovima svakodnevnog života« (isto, 414). A iz literature koju navodi, kao već postignuti rezultat takve sociologije,³⁸ moguće je razabrati da bi se, po njegovom sudu, ona trebala razvijati po uzoru na antropologiju (etnologiju), tj. znanost o primitivnim društvima, ili po uzoru na mikrosociologiju, tj. znanost o malim društvenim grupama.

Ta Daweova preporuka izgleda mi prihvatljivom u mjeri u kojoj implicira da sociologija, da bi uopće bila znanošću o karakteristično ljudskom djelovanju, treba razumjeti subjektivna značenja djelatelja, te da su neka antropologijska i mikrosociologijska istraživanja za to valjani metodički uzor. No istraživanje primitivnih i malih grupa ne samo da je po nakani odustanak od sociologije u punom opsegu, kao znanosti koja istražuje i mikro i makro strukture; sociologija za koju se zalaže Dawe ne može izbjeći, kao niti bilo koja druga socijalna teorija, da ima neke pretpostavke (»predrazumijevanje«) o društvenom svijetu u cjelini, pa i o svijetu naprosto.³⁹ Stoga je takva sociologija upućena na to da u svom istraživanju mikrosocijalnih odnosa u najmanju ruku pretpostavi da su u modernom svijetu, u kojemu postoje relativno čvrste makrosocijalne strukture (napose privredne i političke institucije), te strukture efikasno regulirane proklamiranim pravilima i na zadovoljavajući način identificirane bilo laičkim bilo pravnoznanstvenim interpretacijama. A ta pretpostavka se onda mora pokazati i u rezultatima interpretativne mikrosociologije, kako to svjedoči Graceova i Wilkinsonova interpretativna mikrosociologija prava. Što pak znači da takva sociologija parazitira na pravnim i pretendirano pravnim proklamacijama te na laičkim i pravnoznanstvenim interpretacijama pozitivnog prava, te da je, u mjeri u kojoj se oslanja na potonje (što joj je, uzme li se u obzir složenost modernih prava, sve više potrebno) *ancilla jurisprudentiae*. Štoviše, upravo zbog toga što se povlači od toga da bude naprosto sociologija, ostavlja prostor za praktičare sociologije društvenog sistema.

* * *

Matica sociologije se formirala kao teorija reforme (»parlamentarna opozicija«) modernog, pravno konstituiranog društva; pa prema tome i kao reformrska alternativa koja, da se i opet metaforički izrazim, putem amandmana dopunjava i na taj način nastoji bitno promijeniti sliku društva koju nude (pretpostavljeno) pravne proklamacije i njihove pravnoznanstvene interpretacije. Interpretativna sociologija ne mijenja tu sliku, nego je samo

³⁸ Dawe ističe Goffmana (v. nar. 1975).

³⁹ Tako Kosik (1956).

upotpunjuje i razrađuje. Marxova radikalna teorija, koja nastoji dati svoje viđenje društva neovisno o pravnome, možda potonjemu baš zbog toga dužuje više nego matica sociologije.

LITERATURA:

- Alexander, Jeffrey C., *Theoretical Logic in Sociology, vol. 1: Positivism, Presuppositions and Current Controversies*, University of California Press, Berkeley 1985.
- Antonović, Ivan I., *Buržuazna sociološkijska teorija, č. 2: Dialektika krizisa*, Vyšeišaja škola, Minsk 1981.
- Avineri, Shlomo, *The Social and Political Thought of Karl Marx*, Cambridge University Press, London 1968.
- Bechtler, Thomas, *Der soziologische Rechtsbegriff: Eine systematische Darstellung*, Duncker und Humblot, Berlin W. 1977.
- Cohen, Pery S., *Modern Social Theory*, Heinemann, London 1968.
- Dawe, A., *Theories of Social Action*, u T. Bottomore and R. Nisbet (eds.), *A History of Sociological Analysis*, Heinemann, London 1978, 362.
- De Tocqueville, Alexis, *De la démocratie en Amérique, 2 t., 3e ed.*, Gallimard, Paris 1951.
- Dolan, J., *Law School Teaching of Legislation*, exc. u E. W. Thode, L. Lebowitz and L. J. Mazor (eds.), *Introduction to the Study of Law*, The Foundation Press, Mineola N. Y. 1970, 17.
- Egersdorfer, Aleksandar, *Predavanja o pandektama, sv. 1: Opći dio i stvarna prava*, Jugoslovenska štampa, Zagreb 1928.
- Engisch, Karl, *Auf der Suche nach der Gerechtigkeit: Hauptproblemen der Rechtsphilosophie*, Pieper, Muenchen 1971.
- Galanter, M., *Notes on the Future of Social Research in Law*, exc. u L. M. Friedman and S. Macaulay (eds.), *Law and the Behavioral Sciences, 2nd ed.*, The Bobbs — Merrill Co. Indianapolis 1977, 18.
- Goffman, Erving, *Frame Analysis*, Penguin, Harmondsworth, Eng. 1975.
- Gouldner, Alvin, *The Coming Crisis of Western Sociology*, Basic Books, New York 1970.
- Grace, Clive and Philip Wilkinson, *Sociological Inquiry and Legal Phenomena*, St. Martin's Press, New York 1978.
- Hegel, G. W. F., *Osnovne crte filozofije prava*, Masleša — Logos, Sarajevo 1964.
- Hegel, G. W. F., *Phaenomenologie des Geistes, 2. Aufl.*, Ullstein, Frankfurt M. 1973.
- Hesse, M., *Theory and Value in the Social Sciences*, u Ch. Hookway and Ph. Pettit (eds.), *Action and Interpretation*, Cambridge University Press, Cambridge 1978, 1.
- Horvat, B., *Društveno vlasništvo*, 29 *Ekonomist* (1976), 391.
- Kelsen, Hans, *General Theory of Law and State*, Russel and Russel, New York 1961.
- Kosik, Karl, *Die Dialektik des Konkreten*, Suhrkamp, Frankfurt M. 1956.
- Kovač, B., *Marxovo shvaćanje načina proizvodnje*, 30 *Naše teme* (1986), 454.
- Lang, Rikard, *Politička ekonomija, 4. izd.*, Informator, Zagreb 1980.
- Lukes, S., *Power and Authority*, u T. Bottomore and R. Nisbet (eds.), *A History of Sociological Analysis*, Heinemann, London 1978, 646.
- Lukić, Radomir D., *Uvod u pravo, 3. izd.*, Naučna knjiga 1977.
- Margetić, L., *Pretkapitalistički oblici vlasništva po Marxovim Grundrissima*, 34 *Zgodovinski časopis* (1980), 158.
- Marx, K., *Brief an P. W. Annenkow vom 28. Dezember 1846*, u *Marx — Engels Werke, Bd. 4*, Dietz, Berlin O. 1958, 551.
- Marx, K., *Prilog jevrejskom pitanju*, u *Karl Marx i Friedrich Engels, Rani radovi*, Naprijed, Zagreb 1967.
- Marx, K., *Kritik des Hegelschen Staatsrechts*, u *Karl Marx und Friedrich Engels, Staatstheorie*, Ullstein, Frankfurt M. 1974, 16.
- Nisbet, Robert A., *The Sociological Tradition*, Basic Books, New York 1966.
- Padjen, I., *Vlast i vlasništvo u 'realnom socijalizmu'*, 2 *Pravo i društvo 1981—82* (1983), 37.
- Padjen, I., *Norme i činjenice*, 3 *Pravo i društvo 1982—83* (1984), 20.
- Padjen, I., *Kritika politekonomskog i građanskopravnog poimanja vlasništva*, 29 *Naše teme* (1985).
- Padjen, I., *Pozitivizam u današnjoj teoriji međunarodnog prava*, 6 *Filozofska istraživanja* (1986), 1119.
- Padjen, I., *Pozitivistička i interpretativna sociologija*, 20 *Dometi, br. 10* (1987, 1) u tisku.
- Padjen, I., *Sociologija i pravna znanost*, 31 *Naše teme, br. 12* (1987, 2) u tisku.

- Padjen, I., Normativno objašnjavanje kao temeljna metoda istraživanja društva, 32 *Naše teme*, br. 1 (1988), u tisku.
- Post, Werner und Alfred Schmidt, *Was ist Materialismus?*, Koesel, Muenchen 1975.
- Poulantzas, N., A propos de la theorie marxiste du droit, 12 *Archives de philosophie du droit* (1967).
- Pripić, Ivan, *Država i društvo*, Mladost — Ideje, Beograd 1976.
- Pusić, E., Pravo i društvo, 1. *Pravo i društvo 1979—81* (1982), 15.
- Renner, Karl, *Socijalna funkcija pravnih instituta*, Kultura, Beograd 1960.
- Schacht, Richard, *Alienation*, Allen and Unwin, London 1970.
- Seidler, L., Die Grundidee der Rechtsphilosophie, 64 *Archiv fuer Rechts — und Sozialphilosophie* (1978), 145.
- Skolnick, J., *Justice Without Trial*, exc. u L. Friedman and S. Macaulay (eds), *Law and the Behavioral Sciences*, 2nd ed., The Bobbs — Merrill Co., Indianapolis 1977.
- Stoyanovitch, Konstantin, *Marxisme et droit*, L.G.D.J., Paris 1964.
- Szabo, Imre, *Osnovy teorii prava*, Progress, Moskva 1974.
- Škredov, V. P., Sobstvennost, u *Ekonomičeskaja enciklopedija : političeskaja ekonomija*, t. 3, Sovetskaja enciklopedija, Moskva 1979.
- Toennies, F., Zajednica i društvo, exc. u T. Parsons i dr. (ur.), *Teorije o društvu*, Vuk Karadžić, Beograd 1969, 184.
- Unger, Roberto M., *Law in Modern Society*, The Free Press, New York 1976.
- Vedriš, Martin, *Osnove imovinskog prava*, Informator, Zagreb 1971.
- Vedriš, Martin i Petar Klarić, *Osnove imovinskog prava*, Pravni fakultet, Zagreb 1983.
- Visković, Nikola, *Pojam prava*, 2. izd., Logos, Split 1981.
- Weber, Max, *Privreda i društvo*, 2 t., Prosveta, Beograd 1976.
- Westen, Klaus, *Die rechtstheoretischen und rechtspolitischen Ansichten Josef Stalins*, Thorbecke, Lindau 1959.

IVAN PADJEN Sociology and Modern Law

The acquiescence of academic sociology to established social and political orders is explicable not only by extra-theoretical circumstances, but also by the fact that sociology as an intellectual activity presupposes categories of modern law and, moreover, relies on identifications of social reality provided by legal science, which revolves around the idea of order. This is true even of the mainstream — largely positivist — sociology in the 19th century, which emerged as a morally inspired reaction against the new social and political order constituted by modern law: the very reaction implied the recognition of that order as a prevailing or, at least, an important social fact. Thus the unit-ideas of the 19th century sociology refer either to non-legal institutions which were supposed to have a greater potential than their legal counterparts (community vs. society; authority vs. power; »sacred« vs. secular) or to social consequences of legal institutions (property → alienation; equality → status). Marx's theory, which attempted to demonstrate both the relative unimportance of legal institutions and the inadequacy of jurisprudential analysis, probably owes more to jurisprudential identifications of social reality than it is commonly assumed. In contrast to the mainstream sociology, which has at least attempted to change the view of social reality by amending (or radically revising) jurisprudential identifications, interpretative sociology has wholly accepted them, thus acquiescing to the role of *ancilla jurisprudentiae*.